"खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः॥")

खट्वारूढ़ः, त्रि, (खट्वामारूढ़ः। "खट्वा क्षेपे।" २।१।२६। इति निन्दायां द्वितीयान्तस्य क्तान्तेन नित्यसमासः।) अविनीतः। प्रमादवान्। इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ॥ (यथा, भट्टौ।५।१०।
"वृतस्त्वं पात्रेसमितैः खट्वारूढ़ः प्रमादवान्।
पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः॥"
"खट्वारूढ़ः उत्पथस्थितः। खट्वा क्षेपे इति द्वितीया।" इति जयमङ्गलटीका॥) खट्वारूढ़ो नरो जाल्मः। इति कलापव्याकरणम्॥ (वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वा रोढ़व्या ब्रह्मचर्य्य एव भूमिशयनार्होऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः। रूढ़श्चायं तेन खट्वामारोहतु मा वा निषिद्धानुष्ठानपरः सर्व्वोऽपि खट्वारूढ़ उच्यते। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥) खट्वोपरिस्थितश्च॥

खट्विका, स्त्री, (अल्पा खट्वा। अल्पार्थे कन्। अत इत्वञ्च।) क्षुद्रखट्वा। इति जटाधरः॥ खट्वाविशेषः। तद्युक्तिर्यथा,—
"ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानां चतुःषड़ष्टकोणिकाः।
खट्विकाः सुखसम्भूताः शुक्लरक्तासिताम्बराः॥"
इति युक्तिकल्पतरौ खट्विकोद्देशः॥

खड, इ ड मथि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्। इदित्।) मथि मन्थने मन्थनञ्चेह भञ्जनम्। इ, खण्ड्यते। ड, खण्डते दण्डेन भाण्डं लोकः। इति दुर्गादासः॥

खड, क भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, खाड़यति। इति दुर्गादासः॥

खड़ं, क्ली, पुं, (खण्ड्यते छिद्यते धान्ये पक्वे सति इति। खड़+कर्म्मणि अप्।) लघुतृणम्। इति शब्दरत्नावली। खड़् इति भाषा॥

खड़ः, पुं, (खड़+भावकर्म्मादौ यथायथं अप्।) पानान्तरम्। भेदः। इति मेदिनी। ड़े। ८॥ खड़यूषो यथा, चक्रदत्ते।
"तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः।
सुपक्वं खड़यूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः॥"

खड़क्किका, स्त्री, (खड़क् इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति। कृ+बाहुलकात् डः ततो गौरादित्वात् ङीष्। ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) पक्षद्वारम्। इति हारावली॥ खड़किद्वार इति भाषा॥

खड़तूः, पुं, (खड़+अतूप्रत्ययः।) बाहुजङ्घाभरणम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

खड़िका, स्त्री, (खड़्+अप्+गौरादित्वात् ङीष्। ततः स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः।) कठिनी। इति जटाधरः॥

खड़ी, स्त्री, (खड़्+अप्+ततो ङीष्।) कठिनी। स्वनामख्यातश्वेतवर्णमृत्तिकाविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ अस्या गुणपर्य्यायौ कठिनीशब्दे खटीशब्दे च द्रष्टव्यौ॥

खड़ूः, स्त्री, (खड़्+"खडेर्डुड्वा।" उणां।१।८४। इति ऊः।) मृतशय्या। (बाहुजङ्घाभरणम्। इत्युज्ज्वलदत्तः॥)

खड़्गं, क्ली, (खड़ भेदे+"छापूखड़िभ्यः कित्।" उणां।१।१२३। इति गन् प्रत्ययः।) लोहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

खड़्गः, पुं, (खड़ति भिनत्तीति। खड़्+"छापूखड़िभ्यः कित्।" उणां।१।१२३। इति गन्।) गण्डकः। गण्डार इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ३।२७२।
"कालशाकं महाशल्काः खड़्गलोहामिषं मधु।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः॥"
"खड़्गो गण्डकः लोहो लोहितवर्णश्छाग एव।" इति कुल्लूकभट्टः॥) गण्डकशृङ्गम्। खाग इति भाषा। बुद्धभेदः। इति मेदिनी॥ चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्त्रविशेषः। खाँड़ा तरवाल इत्यादि भाषा॥ (यथा, महाभारते।४।४१।२५।
"यस्त्वयं विपुलः खड़्गो गव्ये कोषे समर्पितः।
सहदेवस्य विद्ध्येनं सर्व्वभारसहं दृढ़म्॥")
तत्पर्य्यायः। निस्त्रिंशः २ चन्द्रहासः ३ असिः ४ रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलाग्रः ७ करवालः ८ कृपाणः ९। इत्यमरः।२।८।८९॥ ऋष्टिः १० करपालः ११। इति तट्टीका॥ विशसनः १२ तीक्ष्णधारः १३ दुरासदः १४ श्रीगर्भः १५ विजयः १६ धर्म्मपालः १७ कौक्षेयः १८ तरवारिः १९ तवराजः २० कृपाणकः २१ कृपाणी २२ शस्त्रः २३। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ तस्योत्पत्तिर्ब्रह्मणो यज्ञाग्नौ यथा,—
"विकीर्य्याग्निं तथाभूतमुत्थितं श्रूयते तदा।
नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम्॥
प्रांशुं सुदुर्द्धर्षतरं तथैव ह्यमितौजसम्।
ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः॥
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः।
ततः स शितिकण्ठाय रुद्रायर्षभकेतवे॥
ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्म्मप्रतिवारणम्।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम्॥
असिं धर्म्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे।
विष्णुर्मरीचये स महर्षिभ्यः ते इन्द्राय स लोकपालेभ्यः ते मनवे सूर्य्यपुत्राय स क्षुपाय स इक्ष्वाकवे स पुरूरवसे स आयवे स नहुषाय स ययातये स पूरवे स अमूर्त्तरयसे स भूमिशयाय स भरताय स ऐड़विड़ाय स धुन्धुमाराय स काम्बोजाय स मुचुकुन्दाय स मरुत्ताय स रैवताय स यौवनाश्वाय स रघवे स हरिणाश्वाय स शुनकाय स उशीनराय स भोजाय स शिवये स प्रतर्द्दनाय स अष्टकाय स ऋषदश्वाय स भरद्वाजाय स द्रोणाय स कृपाय स पाण्डवेभ्यो दत्तवान्॥ *॥ अथ खड़्गविषयकत्रयोदशविधसञ्चरणं यथा, महाभारते।
"मण्डलाकारतः खड़्गभ्रामणं भ्रान्तमुच्यते।
तदेव बाहुमुद्यम्य कृतमुद्भ्रान्तमीरितम्॥
भ्रामणं स्वस्य परितः खड़्गस्याविद्धमुच्यते।
परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम्॥
शत्रोराक्रमणार्थाय गमनन्त्वाप्लुतं मतम्।
खड़्गस्याग्रेण तद्देहस्पर्शनं प्रसृतं मतम्॥
वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं स्मृतम्।
परिवृत्यं भवेत् शत्रोर्वामदक्षिणतो गतिः॥
पश्चात् पदापसरणं निवृत्यं संप्रचक्षते।
अन्योऽन्यताड़नं प्राहुः सम्पातमुभयोरपि॥
आधिक्यमात्मनो यत् तत् समुदीर्णमुदीरितम्।
अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामणं भारतं स्मृतम्॥
विचित्रखड़्गसञ्चारदर्शनं कौशिकं स्मृतम्।
निलीय चर्म्मणि क्षेपो यदसेः सात्वतं हि तत्॥"
तस्य परीक्षा तरवारिशब्दे द्रष्टव्या॥ (अस्य लक्षणादिकं यथा, बृहत्संहितायां ५० अध्याये।
"अङ्गुलशतार्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिं खड़्गः।
अङ्गुलमानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः॥
श्रीवृक्षवर्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम्।
सदृशा व्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानाञ्च॥
कृकलासकाककङ्कक्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः।
खड़्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगाः प्रभूताश्च॥
स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो न दृङ्मनोऽनुगतः।
अस्वन इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्यस्त इष्टफलः॥
क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोशात्।
स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड़्गे॥
नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेच्च
पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम्।
देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च
नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम्॥
गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च।
करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः॥
निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्य्यः प्रमाणयुक्तः सः।
मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने॥
यस्मिन् त्सरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड़्गस्य।
वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्ट्वा॥
अथवा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशभृत्तदवधार्य्य।
कोशस्थस्यादेश्यो व्रणोऽस्ति शास्त्रं विदित्वेदम्॥
शिरसि स्पृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे।
भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च॥
नासोष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः।
उरसि द्वादशसंस्थस्त्रयोदशे कक्षयोर्ज्ञेयः॥
स्तनहृदयोदरकुक्षीनाभीषु चतुर्द्दशादयो ज्ञेयाः।
नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः॥
ऊर्वोर्द्वाविंशे स्याद् ऊर्वोर्मध्ये व्रणस्त्रयोविंशे।
जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च॥
जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्ण्यां पादे तदङ्गुलीष्वपि च।
षड़्विंशतिकाद्यावत्त्रिंशदिति मतेन गर्गस्य॥
पुत्त्रमरणं धनाप्तिर्धनहानिः सम्पदश्च बन्धश्च।
एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्द्दिशेत् क्रमशः॥
सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्त्रमरणधनलाभौ।
क्रमशो विनाशवनिताप्तिचित्तदुःखानि षट्प्रभृति॥
लब्धिर्हानिस्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः।
ज्ञेयाश्चतुर्द्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे रमात्॥